

Отримано: 20 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2018 р.

Прийнято до друку: 21 грудня 2018 р.

e-mail: victoria_kryvosheia@yahoo.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-15-17

Каленюк С. О., Кривошея В. О. Функціонування власних назв у творах Уласа Самчука. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 15–17.

УДК 811.161.2'373.2

Каленюк Світлана Олександрівна,

кандидат філологічних наук, доцент

Кривошея Вікторія Олександрівна,

Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ У ТВОРАХ УЛАСА САМЧУКА

Статтю присвячено семантичному аналізу власних назв у творах Уласа Самчука, а також особливостям їх функціонування. Об'єктом дослідження є мова творів «Волинь», «Марія», «Дермань». Предметом роботи обрано семантичні та стилістичні значення власних назв у тексті романів. Методи дослідження підпорядковано досягненню поставленої в роботі мети. Для виокремлення власних назв на позначення імен, прізвищ, прізвиськ, місцевостей тощо обрано метод часткової вибірки. Методи порівняння та аналізу застосовано для систематизації онімів на тематичні групи за стилістичною, естетичною та семантичною функціями. Метою нашого дослідження стало з'ясування характерних стилістичних засобів та естетичних функцій власних назв у романах Уласа Самчука «Волинь», «Марія», «Дермань».

Ключові слова: літературна ономастика, антропонім, антропомодель, антропонікон, антропонімічна система.

Svitlana Kalenuk,

PhD (Philology), Associate Professor

Viktoriia Kryvosheia,

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi Natinal University

FUNCTIONING OF PROPER NAMES IN THE COMPOSITIONS OF ULAS SAMCHUK

The article is dedicated to the semantic analysis of the proper names in the works of Ulas Samchuk, as well as the peculiarities of their functioning. The following works by the author: «Volyn», «Maria», «Derman» became the object of the study. The subject of the work are the semantic and stylistic meanings of proper names in the text of novels. The methods of study are obeyed to the achievement of the goal that was set in the work. To select the proper names for names, surnames, nicknames etc., the method of partial sampling was chosen. Comparison and analysis methods are used to systematize onyms for thematic groups according to stylistic, aesthetic and semantic functions. The purpose of our research is to find out the characteristic stylistic tools and aesthetic functions of proper names in the novels of Ulas Samchuk. The achievement of this goal involves the following tasks: to determine the origin, structure and stylistic load of anthroponyms in these novels by Ulas Samchuk; to establish the features of their semantic and stylistic principles; to classify their own names based on their sample from the text of the works.

Key words: literary onomastics, anthroponim, anthropomodel, anthroponicon, anthroponymic system.

Ономастична лексика є важливою складовою словникового складу української мови. У структурі прозового художнього твору власним назвам належить одне з провідних місць: вони окреслюють межі твору в просторі й часі, допомагають чіткіше відтворити образи персонажів.

Питання української літературної ономастики в останні десятиріччя привертають увагу дослідників. Вивчення онімів як складової частини художнього твору розпочато у другій половині ХХ століття. Основоположними у цій сфері ономастики є праці Ю. Карпенка, В. Михайлова, Є. Отіна. На нашу думку, повноцінне вивчення художніх текстів неможливе без врахування власних імен, адже вони беруть участь у реалізації авторської ідейно-естетичної системи. У цьому плані вкрай мало розглядалась мова тих письменників, знайомства з творчістю яких довгий час був позбавлений український читач. Це стосується і творів Уласа Самчука.

Мета дослідження – визначити особливості функціонування власних назв у творах Уласа Самчука, з'ясувати характерні стилістичні засоби та функції власних назв у романах Уласа Самчука «Волинь», «Марія», «Дермань».

У романах Уласа Самчука значне місце займає ономастична лексика. Добір власних імен та їх функціонування у творах письменника свідчить про вимогливість автора до їх смислового наповнення. Письменник глибоко продумав імена персонажів, які служать засобом розкриття ідейного змісту твору. За словами О. Фоянкової: «Всі власні імена, разом взяті, складають ономастичний простір, або ономастикон тексту» [10, с. 39]. Ономастичний матеріал у романах Уласа Самчука є одним із виявлень художньої манери, що являє собою своєрідність авторського використання цієї групи слів, оскільки в центрі уваги письменника завжди стоїть людина. Першочергову роль у різноманітності змальованих колоритних образів, неповторних у своїй індивідуальній конкретності, відіграли життєвий досвід письменника, знання антропонімічної системи, інтерес до виразових можливостей антропонімів.

В аналізованих романах письменник порушує проблему села, тому персонажі, як правило, селяни. У творах переважають одночленні та двочленні антропомоделі, такі як: *Антін, Демид, Йон, якого вчора не було на весіллі, Михалко й багато інших* [5, с. 80]; *Спочатку Олег, Оля, Роман, Галя, а далі численні Гольденберги, а за ними відважні парубки* [5, с. 41]. Патронімічні утворення на –ович, –евич побутували у народній мові як підкреслено шанобливі форми звертання до поважних осіб, мали виразний становий характер. Ці формули письменник використав у своїх творах, пор.: *Прийшла телеграма, що наш цар Ніколай Александрович відірися престолу* [5, с. 338]; *Горів усякими любвами преподобної мироносиці Євгенії Петровни, любовилюбильної матрони славного міста Кишиньова* [5, с. 354]. Українцям характерне вживання імені та прізвища. Коли йдеться про людей, які займають певний соціальний статус, то автор завжди вживає двочленні, а також тричленні

структури, пор.: *І матушку Лідію Костянтинівну перепросить за мене* [5, с. 248]; *Ми звели клуню Матвієві Антоновичу Довбенкові, котрий – всі знаємо – господар – дай Бог нам усім такими бути* [5, с. 263]. Отже, творчі образи персонажів романів, письменник з великою художньою майстерністю конструє для них ономастичні моделі.

Семантичні особливості літературних імен, орієнтованих на село, виявляються також в прізвищах головних героїв. Якщо придивитися до контексту і заглянути у словник Б. Грінченка, то можна зробити висновок, що ці антропоніми дуже органічно вплетені в тексти романів Уласа Самчука, пор.: *Ордії Овсяний вийшов на двір...* [7, с. 20]. Прізвища в романах вдало дібрані письменником, тому яскраво характеризують персонажів, дають можливість скласти уявлення про дійових осіб. Вони дуже влучно передають риси характеру, змальовують деталі портрету. За допомогою таких оцінно-характеристичних антропонімів дається зовнішня і внутрішня характеристика персонажів, напр.: *Біля другого кінця столу сидів Довгоногий Архип, і його напряду довгі ноги були далеко виставлені на хату, так що вони одразу кинулись у вічі Володька* [5, с. 244].

В. Карпенко зазначає, що «етимологічне значення особових імен у принципі не співпадає з рисами людини, яку вони називають» [3, с. 16]. Однак, проаналізувавши твори Уласа Самчука, можемо зробити висновок, що велика кількість імен виконує номінативну та характеризуючу функції, збігаючись із рисами характеру людини, пор.: *Дмитро Черноокій, злий і крикливий хлопчисько, б'ється і прозивається* [8, с. 11];

Знаходимо у романах прізвища з прозорою етимологією, пор.: *Сусіди – перший Володимир Галабурда, другий Леонід Товстий, що не вимовляє літери р, м'якають, рохманіють* [5, с. 415]; *Вже, кажуть, Гнат Черноокій, швагер бабиного Івана, ранений прийшов «на поправку»* [5, с. 279]; *Он Красовський купив при своєму, заплатив п'ять сотень двадцять* [5, с. 34]. Отже, семантика слів, від яких утворені власні імена, досить прозора. Добираючи і створюючи такі лаконічні прізвища, Улас Самчук виявляє свою індивідуально-авторську винахідливість, письменницький талант. Вдало підібране ім'я та прізвище батька головного персонажа роману «Волинь» – Матвій Довбенко. Матвій – (буквально) божа людина [9, с. 67]. Б. Грінченко подає Довбенка – «оть довбня». Довбня – «большой деревянный молотъ» [Грінч, ТІ, 41]. Порівняємо подані значення з контекстом: *Зросту Матвій великого... Постає його потужна, міцно збудована, «яких сьогодні вже немає». Робота в його руках горить. Ступить – земля гнеться. Ударить кулаком – довбні не треба. Дуб дубом мужик. Тому й начиння мусить він для себе робити по силі і по зросту* [5, с. 18]. Із дій і вчинків персонажа видно, що він є людиною сильною, волевою, чесною, доброю і порядною. Як бачимо, ім'я та прізвище цілком відповідають аналізованій дійовій особі.

В антропоніміці письменника особливою мовною категорією людських власних назв є прізвиська. М. Дуйчак зазначає, що «прізвисько – це ім'я, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) на основі якої-небудь риси її характеру, певних обставин, що супроводжують її життя, або за якоюсь аналогією» [2, с. 256]. Прізвиська у творах характеризуються не лише особливою виразністю, а й емоційністю, напр.: *Той он, що вилив на Володька воду – «пан Будний», або «Баня», опинився тут за звалтування нелітньої дівчини, за що мусить тут перебути шість років... Куций і череватий з рудуватою, твердою мекістофельською мичкою на бороді. Східний, підлесливий, мрійливий... Легкодух і тиран одночасно...* [5, с. 210]; *На тій самій яблуні і Давид Ковбаснюк, якого звали Собакою, повісився* [5, с. 288]. Через прізвиська усвідомлюється внутрішній образ, завдяки якому вони виконують оцінювальну функцію. Якщо ж мотивація прізвиська недостатньо зрозуміла, то письменник розкриває і пояснює виникнення та функціонування цієї антропонімічної одиниці, напр.: *Був то Іван Гуца, по вуличному Панок, що десять років у графа Сангушки за льокая служив, інколи «по-панськи закидав і фрак старий, старосвітський, цегляної барви носив на животі з мідяним ланцюжком від годинника, бо самий годинник уже давно не діяв роки десять у прискриньку лежав* [5, с. 81]. Отже, прізвиська персонажів допомагають краще охарактеризувати людину, вирізняють її серед інших за певними, характерними для неї ознаками.

Цікавими з погляду вживання є жіночі народно-розмовні прізвиська, утворені від імені чи прізвища чоловіка. Це підтверджує Л. Масенко: «До найпоширенішого загальноукраїнського типу іменування заміжніх жінок належали назви з суфіксом –иха. Вони могли утворюватись, від прізвища або прізвиська чоловіка, і від його імені, і від назви професії, посади, національної приналежності тощо» [4, с. 40]. У творах Уласа Самчука спостерігаємо подібні утворення, напр.: *Одного разу заговорила з Гнатом сусідка Ганна Хоміха* [8, с. 56]; *І коли він скінчив, громада цюць загула, цюць, ані так, ані ні, але скоріше так, коли тут чорти вирвали Мотрю Нестериху* [5, с. 80]; *А знаєте, як Бурачиха Санька за «своїм» побивалась* [5, с. 427]; *Габель жив щасливо. По часі прибула до нього з Варшави Габелиха, Товстеня, добряча, з виглядом павіяна, пані* [5, с. 427]. Отже, іменникові утворення з суфіксом –их- належать до типових українських власних назв.

У творах письменник послуговується також узагальненими іменами та прізвищами без конкретизації, це вдається за допомогою вжитку їх у множині. Доповнювальний емоційно-експресивний відтінок у значенні, який власні імена мають на додаток до свого денотативного змісту, проявляється у тому, що оніми виконують функцію характеристичності, а не номінації персонажів, пор.: *По бліндажах горять огні і там гуляють з дівками Бикови, Рикови, Колумбаєви* [5, с. 363]; *Не розумію тих всіляких Врубелів та Несторових* [7, с. 102]; *До того на вигоні повно таких само Марій, Микол, Гнатів* [8, с. 11].

Крім вигаданих прізвищ, в антропонімічній системі письменника є прізвиська реальних історичних осіб, таких як: Тарас Бульба, Ленін, Сталін, Распутін, Микола ІІ, Петлюра, Денкін, Колчак, Разін, Врангель, Пугачов, Грушевський. Відсутня скутість письменника щодо добору та використання таких антропонімів, автор вільно оперує цими власними назвами. Досить рідко відбувається скорочення прізвищ – повернення до початкових (твірних) основ, що виконують роль і прізвиська, і прізвиська: Хмельницький – Хмель.

Невід'ємну складову частину антропонімії видатного прозаїка становлять прикметникові утворення від власних назв, пор.: Гершкова Теся, Христя Мартинова, Михалків Югеньо, Юхимів хутір, Сергійв брат, Явдошине подвір'я, Катеринин чоловік, Михалків наймит, Василева жінка, Вірка Григоркова, Настя Михайликова, Тетянка Овсійова, Трихонові сини, Гаврилків Іван, Кузьмова Христя, Казмірців швагер, Тарасова Уляна тощо.

У роботах письменника слова-імена виражають не тільки найменування певних осіб, у них можна прослідкувати незвичайне семантичне наповнення і виразний стилістичний окрас. Такими лексичними одиницями створюється особливий національний колорит зображеної людської поведінки, пор.: *Щасті ще ті жидочки – Мошко та Дько, дуже славні, спокійні, несміливі хлопці, що дуже тильно пасуть свою корову, один спереду, другий ззаду, хоча корова їх дуже повільна, тяжка, че-*

ревата, має облямані ратиці і обидва роги, обірваного хвоста і дуже обдряпана [5, с. 210]. У тканині твору імена є зручним засобом вирізнення представників різних народів. Для уникнення повторення, автор використовує лексичні заміники, що в той же час характеризують героїв, пор.: *От і до Матвієвого воза підходить стара жидівка у хустині з великою, темною плямою на тімені. Ніс у неї подібний на кривульку, губи розтяжені, широкі, у кутках заслинені, голос скрипучий* [5, с. 173].

Автор широко застосував давню традицію українських письменників наділяти персонажів оцінно-характеристичними власними назвами. Поряд із онімом подається характеристика особи, пор.: *В той саме час з протилежних дверей, що ведуть до ганку й до вітальні, входить пан Гліб. Це симпатичний, досить високий, поважний, але веселий пан* [5, с. 14]; *Он той щуплий, сухорлявий, рудий, зі золотим зубом – звичайний кишеньковий злодій з Лодзі. Верткий, рухливий, неспокийний... Ім'я йому Слюсарський; він тут головує – староста келії і коридорний писар* [5, с. 210]. Маючи таку вичерпну характеристику про персонажа, читач має можливість скласти позитивне чи негативне враження. Іменник проаналізованих творів говорить про кропітку пряцю прозаїка з антропонімами – імена героїв узгоджуються з контекстом і сюжетною лінією, що вимагає альтернативних найменувань. Можна вибудувати своєрідний синонімічний найменувань у творах багатьох героїв. Наприклад, у різних життєвих перепетіях Матвій Довбенко та Володько іменуються так: Матвій Довбенко – Матвій Антонович Довбенко – Матвій Лебедчук – дядько Матвій – батько – тато – хазяїн – господар – нащадок старого Довбні; Володько – Володимир Довбенко – Володимир Матвійович – пан Довбенко – син Матвія – Влодзімеж – Володько Матвій – Володик. Ономастична лінія кожного героя створює особливий характер, надає яскравих відтінків, відображає людські стосунки.

Здебільшого автор намагається назвати персонажів так, щоб імена відповідали їх характерам, поведінці, зовнішності тощо. Порівняймо значення імені Олена із контекстом. Олена – гр., можливо, від *hele* – сонячне світло або *helene* – смолоскип [9, с. 150], пор.: *І тут він якось побачив Улянову середню дочку Олену... Вона була дівка дотепна, говірка, весела. Жарти це її стихія. У неї гарненьке, кругленьке, живе обличчя, блискучі сіро-сині очі, невеличкий, трохи кирпатий носик, гарне каштанове, заплетене у довгу косу, волосся* [7, с. 68]. Як бачимо, у змальованому образі відчувається щось світле, поєднується веселість, молодість, краса.

Ім'я Юхим цілком відповідає діючій особі, оскільки означає – благочестивий, священний [9, с. 97], напр.: *Там же мискає дід Юхим, перший Матвійв тесть, Василів і Катеринин дід, що у нього син Клим «з ума зійшов», що має ту велику пасіку і щось там до бджіл знає, і де живе тепер старша Катерина* [5, с. 88]. Відчувається, що письменник з особливою симпатією розповідає про цього персонажа, пор.: *Старий, куди правду діти, любив часами відірватися на хвилину від земного, заглянути в божеське, потолкувати про те і се, часто вичитане з книг... Усе в нього, що в руки брав, спорилось, а тому і пасіка росла, множилась і давала зиски, тому і дім поставив зовсім нерівня іншим, і худібка, і сад, і поле. Чарівник! Розуміється, чарівник. Бо ось він вичарував з нічого все те, що іншим ніяк не дається...* [5, с. 126].

Письменник – хороший знавець зарубіжної літератури. На сторінках його романів присутні Вальтер Скотт, Жуль Верн, Марк Твен, Джек Лондон, Ібсен, Бальзак, Майн-Рід, Шекспір, Джонотан Блек, Гораціо Нельсон.

Отже, власні імена як елемент лексичної системи служать для створення художнього образу, розкриття авторського світогляду, відображення мовних і літературних традицій. У роботах Уласа Самчука простежуються антропоніми різні за походженням, будовою і стилістичним навантаженням. Вони специфічно охарактеризовують Волинь наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, проте не є його точним знімком. У подальшому вбачаємо ґрунтовне дослідження топонімікону творів Уласа Самчука.

Література:

1. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. Київ, 1907–1907. Т. 1–4.
2. Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994.
3. Карпенко М. В. Русская антропонимика. Одесса, 1970.
4. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. Київ, 1990.
5. Самчук У. О. Волинь: Роман у трьох частинах. Том перший. Київ: Дніпро, 1993. 574 с.
6. Самчук У. О. Волинь: Роман у трьох частинах. Том другий / Післямова С. П. Пінчука. Київ: Дніпро, 1993. 334 с.
7. Самчук У. Дермань. Роман. Рівне: Волинські обереги, 2005. 120 с.
8. Самчук У. О. Марія. Хроніка одного життя: Роман / підгот. тексту та післямова С. П. Пінчука. Київ: Укр. письменник, 2000. 189 с.
9. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1986.
10. Фоянкова О. И. Имя собственное в художественном тексте. Львов, 1990.